

FİKRİYAT

*Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler
Araştırma Dergisi*

Cilt 1, Sayı 1, Haziran 2021

Makale Adı /Article Name

İBN HALDUN'UN DEVLET
FELSEFESİNİN 16. VE 17. YÜZYIL
OSMANLI DÜŞÜNÜRLERİ
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

IBN KHALDUN'S STATE
PHILOSOPHY'S INFLUENCE ON
16TH AND 17TH CENTURY
OTTOMAN THINKERS

Yazar

Birsen Aybuke EVRANOS

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, e-mail:

birsenaybuke.evranosaygi@ogr.iu.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-7478-8166

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 10 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 15 Haziran 2021

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2021

Kaynak Gösterme

Evrenos, B. A. (2021). İbn Haldun'un Devlet Felsefesinin 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı
Düşünürleri Üzerindeki Etkisi. *Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fikriyat
Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*, 1 (1), s.81-98.

Öz

Pek çok tarihçi için, küçük bir uç beyliğinin zamanının en büyük imparatorluklarından biri haline nasıl geldiği hala bir soru işaretidir. Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren, her bir çarkının düzgün çalıştığı bir mekanizma gibi işleyerek büyümüştür. Ancak 16. ve 17. yüzyıl itibarıyla bu mekanizmada zamanla bazı bozulmalar meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu bozulmalar dönemin düşünürleri tarafından değerlendirilmeye ve çözümler aranmaya başlanmıştır. Bu çözüm arayışı sırasında İbn Haldun ile tanışan düşünürler İbn Haldun'un devletin çöküş teorisini içinde bulundukları koşullarla uyumlu bulmuşlar ve buradan hareketle, onun fikirlerini rehber edinerek eserlerinde içinde bulundukları devlete dair çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Bazı düşünürlerin İbn Haldun'u okuduğuna ve ondan etkilendiğine dair elimizde kesin kanıtlar bulunmаса da aradaki benzerlikler bize karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Nitekim bu çalışmada bu karşılaştırmalar neticesinde İbn Haldun'un devletin çöküş teorisinden etkilendiği sonucuna varılan düşünürlerin eserleri ve çeşitli düşünceleri incelenmektedir. Bu çalışmaya konu olan düşünürler Kınalızade Ali Efendi, Gelibolulu Mustafa Ali, Kâtip Çelebi ve Mustafa Naima Efendi'dir.

Anahtar kelimeler: İbn Haldun, Osmanlı düşüncesi, Osmanlı düşünürleri, devlet teorisi, Mukaddime

Abstract

For many historians, it is still a question mark how a small frontier state has become one of the greatest empires of its time. From the day it was founded, the Ottoman State has grown by functioning as a mechanism in which each wheel works properly. However, in the 16th and 17th centuries some deterioration occurred in this mechanism. Therefore, these distortions started to be evaluated and searched solutions by the thinkers of the period. In this search of a solution, the thinkers who met Ibn Khaldun found Ibn Khaldun's theory of the collapse of the state in accordance with the conditions in which they are involved, and from this point of view, through taking his ideas as a guide, made various comments about their state in their works. Even though we do not have absolute evidence that some thinkers read Ibn Khaldun and were influenced by him, the similarities offer us a comparison. As a result of these comparisons, the works and thoughts of the thinkers who are influenced by Ibn Khaldun's collapse theory of the state are examined. The thinkers of this study are Kinalizade Ali Efendi, Gelibolulu Mustafa Ali, Kâtip Celebi and Mustafa Naima Efendi.

Key words: Ibn Khaldun, Ottoman thought, Ottoman thinkers, theory of state, Muqaddima

Giriş

Hammer, “Sur l'introduction à la connaissance de l'histoire” isimli makalesinde, İbn Haldun'un kesinlikle okunması ve araştırılması gereken bir düşünür olduğundan bahsetmektedir. Hammer'ın belirttiğine göre, daha 17. yüzyılda Kâtip Çelebi, bibliyografik eserinde İbn Haldun ve Mukaddime'yi anmaktadır. Hammer, aynı zamanda Osmanlı entelektüellerinin, İbn Haldun'un eserinde bahsettiği devletle ilgili sorunlar üzerine düşündüklerini ve bunları çözmek üzere çalıştıklarını işaret etmektedir (Hammer, 1822). Mukaddime'nin Osmanlıcaya ilk çevirisi Şeyhülislam Pirizade Mehmet Sahip Efendi (1674-1749) (Okumuş, 2009: 113) tarafından yapılmış olsa da önceki yüzyıllarda yaşamış Osmanlı düşünürleri bu Arap düşünür ve eseri ile alakalı bilgiye sahiptiler. Bu eserde yazılan düşüncelerden hareketle, kendi yorumlarını da buna katarak ve bu düşüncenin gelişmesine katkıda bulunarak kendi dönemlerinin sorunlarını irdelemişler ve buna çözüm aramışlardır. Bu durum bizim araştırmamızın temel konusunu oluşturmaktadır.

Bu noktada öncelikle İbn Haldun'un eserini tanımak gereklidir. Bir tarihçi olan İbn Haldun, üç bölüme ayrabileceğimiz tam adı “Araplarla Arap Olmayanların ve Berberilerin ve Aynı Devirdeki Büyük Kudret Sahiplerinin Muharebelerine ait Kaynak ve Haberleri Toplayan ve Yorumlayan Kitap” olan eserini yedi cilt olarak yazmıştır. Bu bölümler şunlardır: en ünlü ve İbn Haldun'un siyasi, tarihi, toplumsal vb. gözlemlerinin sonucu olan İbn Haldun'un tarih felsefesi ve devlet teorisini içeren ilk cilt, Mukaddime; İbn Haldun'un kendi dönemine kadarki İslam tarihini anlattığı üç cilt ve Kuzeybatı Afrika'nın tarihini anlattığı diğer ciltler (Lakhasi, 2007: 643). İbn Haldun'un orijinalitesi, tarihi olaylardan ve bu olayların toplumla ilişkisinden çıkardığı sonuçlardan yola çıkarak oluşturduğu devlet teorisini açıkladığı eserinin ilk bölümünde yatmaktadır. Mukaddime'de 6 başlık boyunca, antropolojik ve etnolojik olarak insan toplumunu, bedevi medeniyetleri, yönetim biçimlerini, kentsel medeniyetleri, ekonomik koşulları, bilimleri, edebiyatı; kısacası bugün *cultural studies*'in kapsadığı alanları analiz etmektedir (Corbin, 2015: 63). Bu çerçevede, İbn Haldun'un bir tarih kitabı yazmadan önce, tarih anlayışının bir açıklamasını yapmayı gerekli gördüğünü gözlemlemekteyiz. İbn Haldun'a göre tarih, olayların kronolojik bir sıralaması değil; toplumu ve devleti anlamak için bir yol haritasıdır. Böylelikle, İbn Haldun kendi düşünceleri çerçevesinde tarihi olayları yeniden yorumlamıştır ve bu şekilde kendi devlet ve toplum teorisini ortaya koymuştur (Yıldız, 2010: 30).

Bu çalışmada İbn Haldun'la karşılaştırılmak üzere seçilmiş olan Osmanlı düşünürleri İbn Haldun'un düşünceleriyle benzer düşünceleri sebebiyle seçilmişlerdir: Kınalızade Ali Efendi (1512-1572), Gelibolulu Mustafa Ali (1541-1600), Kâtip Çelebi (1609-1657) et Mustafa Naima Efendi (1655-1716). Bu kişileri önemli kılan diğer bir nokta ise, İbn Haldun'un düşüncelerini yeniden yorumlayarak içinde bulundukları dönemi değerlendirip çıkarımlar yapmış olmalarıdır. Kanuni Sultan Süleyman sonrası Osmanlı Devleti'nde kendini göstermeye başlayan çöküş emarelerinden hareketle İbn Haldun'un devlete bakış açısını ve kendi düşüncelerini harmanlayan bu düşünürler Osmanlı Dönemi siyaset felsefesinde önemli bir yer tutmaktadır.

1. İbn Haldun'da Devlet Kavramı: Fatalizme Varan Bir Determinizm

İbn Haldun'un devlet kavramını incelemeden önce, birkaç önemli noktayı vurgulamak gerekmektedir. Öncelikle, İbn Haldun sosyolojisinde ve özellikle devlet felsefesinde çok önemli bir yere sahip olan *asabiye* kavramı bir ailede, bir boyda veya bir kabiledaki güçlü dayanışmayı temsil eder. Bu dayanışma bazen akrabalık ilişkisine ve ortak ataları paylaşmaya dayanır. İbn Haldun'un düşünce sisteminde, bu sözcük toplumların evrimini (boydan devlete doğru evrimi) destekleyen sosyal bir bağ belirtir (Cheddadi, 2006: 290).

İkinci olarak, İbn Haldun'a göre, insanlık tarihi boyunca ortaya çıkan bütün siyasi rejimler kaynağı toplum hayatını mümkün kılacak bir yasa yapıcı ve yasa ihtiyacından doğmuştur. Bir devletin eksiksiz ve istikrarlı bir şekilde egemenliğini sağlayabilmesi için, bütün toplum tarafından kabul edilmesi ve saygı gösterilmesi gereken birtakım yasalar gereklidir. Nitekim İbn Haldun yasa yapma biçimlerine göre iki tip siyaset belirlemektedir. Birincisine göre, yasalar Tanrı tarafından bir yasa yapıcı aracılığıyla konmuştur ve buna dini siyaset denir. İkincisinde ise, rasyonel bir siyasetten söz edilir, çünkü yasalar devlet adamları ve/veya o devletin bilgeleri tarafından yapılmaktadır. Bu rasyonel siyaset de ikiye ayrılır. İlkinde, hükümdar, kamu yararını önceler ve aynı zamanda kendi çıkarlarını da düşünür. İkincisinde ise, tam tersine, hükümdar kendi çıkarlarını önceler ve baskıyla hüküm sürer (İbn Haldun, 2015: 571-572). İbn Haldun'a göre, rasyonel siyaset insanın dünyevi varlığını temel alır ve bunu güvenli ve düzenli bir şekilde sürdürmeye çalışır. Diğer taraftan, dini siyaset insanın dünyadaki ve ahiretteki hayatıyla ilgilenir ve insanın ahiretteki yaşamını kurtarmayı hedef alır (İbn Haldun, 2015: 420). Dini bir siyasetten yola çıkan yasalar, bu yasaları kabul eden insanlar tarafından içselleştirilebilir. Ancak rasyonel siyasetin böyle bir karakteri yoktur. Sonuçta, akli siyasetten doğan kanunlar, tepeden inme gibi gözükmektedir (İbn Haldun, 2015: 332).

Altını çizmemiz gereken üçüncü önemli nokta, *riyaset* ve *mülk* arasındaki ayrımdır. *Mülkün* özelliği, yaptırım gücüne sahip bir meşru otoritenin varlığıdır.

"[...] ademoğlu, insani tabiatın gereği olarak içtimai hayatta her vakit, insanların yekdiğerine olan tecavüzlerini men edecek bir otoriteye ve hakime muhtaçtır. [...] İşte bu tagallüp mülktür. Bu da riyasetten fazla ve onun ötesinde bir şeydir. Zira riyaset beylikten ibarettir ve reis rehberdir. Verdiği kararları, kendisine tabi olanlara zorla tatbik edemez, onlara baskı yapamaz. Mülk ise, tagallüp ve zorla hüküm etmektir" (İbn Haldun, 2015: 350).

Sonuç olarak, *mülkün* ve egemenliğin olmazsa olmazı güç ve emirlerini uygulatma konusundaki yetkinliğidir. Egemenlik, hâkim olanlarla, hükmedilenler arasında bir farklılaşmayı gerektirir. *Mülkün* varlığından söz edebilmek için, bu tür bir katmanlaşmanın var olması gereklidir (Arslan, 2014: 108). "[...] sultan, tebaası olan kimsedir. Tebaa da sultanı olan kişilerdir. Hükümdarın, tebaasına izafetle sahip olduğu sığata ise hükümdarlık adı verilmektedir" (İbn Haldun, 2015: 418). Ancak *mülk* sadece bundan ibaret değildir. Gerçek bir *mülkten* bahsedebilmek için, başka öğelerin de varlığı gereklidir. Bunlar vergi toplamak, askeri seferler yapmak, sınırları korumak ve diğerlerinin hükümdarlığı altına girmemektir (İbn Haldun, 2015: 417-418). Bunlardan birinin eksik olduğu durumlarda, devlet tam manasıyla bir devlet

değildir ve hükümdarı gerçek bir hükümdar değildir. Buradan anlaşılacağı üzere, İbn Haldun ekonomik ve askeri öğelere önem vermektedir. Diğer bir ifadeyle, İbn Haldun'a göre ideal devlet, gelir kaynağını garantileyen bir vergi kurumu ve devleti iç ve dış düşmanlara karşı koruyabilecek güçlü bir ordu gibi sağlam ekonomik ve askeri kurumlara dayanmaktadır. Aynı zamanda, İbn Haldun bu kurumlar yozlaştığında, bunun devleti zayıflatacağını hatta yıkacağını düşünmektedir (Arslan, 2014: 109).

İbn Haldun'un devletin en önemli özelliklerinden bir tanesi bir güç devleti (*power-state*) olmasıdır. Nitekim İbn Haldun'un devlet anlayışı, ne toplum sözleşmesine dayanan Rousseau'cu anlayışa, ne de bugün örneklerini gördüğümüz anayasal devlet anlayışına benzemektedir. Bu devlette, iktidarın kaynağı güçtür. Bu devletin yasaları, egemen aile veya bir lider tarafından belirlenir. Diğer bir deyişle, hukuk iktidarın kaynağı değildir, aksine, iktidar hukuk ve adaletin kaynağıdır (Bouthoul, 1930: 53). Bundan dolayıdır ki, devlet kurucu hanedanla sıkı bir ilişki içindedir. Her bir devlet bir aileye aittir. Ailenin büyüyüp gelişmesiyle, devletin büyüyüp gelişmesi arasında bir paralellik vardır. İbn Haldun'a göre ortalama bir ailenin itibar ve onuru dört nesilde gelişir: İlk nesil (baba) ailenin itibarını kurar, ikinci nesil (oğul) bu itibarı geliştirir, üçüncü nesil (torun) itibarı korumaya çalışır ve dördüncü nesil (torunun oğlu) bütün itibarı yok eder. Nesil sayısı belki değişebilir, ama sonuç olarak itibar yok olacaktır. Devlet de ailenin geçtiği bu aşamalardan geçecektir. Bu ailenin kaderini paylaşan devlet kurulur, gelişir ve yok olur. İbn Haldun'a göre bu aşamalar 120 yıl, yani üç nesil sürer. Çünkü doğal bir yaşam 120 yıldır ve bunu geçemez, bir neslin ömrü bir insanın orta yaşıyla aynı uzunluktadır. Bu, insan vücudunun gelişmesinin son bulduğu 40 yaştır (İbn Haldun, 2015: 392-394). İbn Haldun 40 yıl kavramına kanıt olarak Kuran'dan bir ayeti göstermektedir: "Nihayet tam olgunluğa erişip kırk yaşına vardığında [...] (Ahkaf Suresi, 15. ayet)".

İbn Haldun, devleti de beş aşamaya ayırarak incelemektedir. İlkel olarak devlet hepsi birbirinden farklı özelliklere sahip bu beş aşamadan geçmek zorundadır. Birinci aşamada devlet güçlü *asabiye* bağları bulunan ve alçakgönüllü bir hayat süren toplum tarafından kurulur. Bu aşamada, şef, hükümdar olmasına rağmen, *mülkünde* bulunan diğer boyların şeflerinden ayrılmamaktadır. İkinci aşamada, hükümdarın otoritesini kurduğu gözlemlenir ve hükümdar sadece kendisine özel taleplerde bulunmaya başlar. Hükümdar, nüfuzlu kişileri uzaklaştırmaya ve yerlerine sadık ve itaatkâr insanları yerleştirmeye çalışır. Sonraki aşama, sakinlik ve dinlenme dönemidir ve *mülk*, insanın doğası gereği sahip olmak isteyeceği çeşitli şeyleri sunar: zenginlik, itibar, mal, adını yaşatacak anıtlar ve benzeri. İbn Haldun'a göre, bu aşamada, devlet mükemmel formuna ulaşır. Açıklamak gerekirse, ekonomik düzen iyi işler, sivil bürokrasi hükümdarın emirlerini yerine getirir, ordu donanımlı askerlerden oluşur ve maaşlar zamanında ödenir. Hükümdar, köşkler, şatafatlı yapılar inşa ederek ve etrafındakilere ve yabancı ülkelerin temsilcilerine hediyeler ederek cömertçe para harcar. Dördüncü aşamada, devlet durulur ve hükümdar atalarının mirası ile yetinir. Hükümdara göre doğru yol önceki yıllarda diğer hükümdarların yaptıklarını taklit etmektir. Son olarak, beşinci aşama savurganlık dönemidir ve hükümdar kendi isteği ve arzuları doğrultusunda israf etmeye başlar. Ayrıca, bu aşamada önemli pozisyonlara yetkin olmayan kişileri

atar. Sonrasında ise, devlet maaşlarını ödeyemediğinden dolayı memnuniyetsiz olan askerlerini kontrol edemez hale gelir. Bu şekilde de hükümdar atalarının inşa ettiği yapının temellerini yok eder (İbn Haldun, 2015: 399-401).

Neden bir devlet ve/veya bir medeniyet yok olmak zorundadır? Genel olarak, İbn Haldun insan hayatıyla bir devletin kuruluşu, gelişmesi ve yok olması arasında bir analogi kurmaktadır. Nasıl bütün canlıların belirli bir ömrü varsa, her devlet de belli bir zaman sonra ömrünün sonuna gelir (İbn Haldun, 2015: 394). Yani bu, bizi şaşırtmaması gereken bir olaydır. Bir devletin ömrü diğer devletlerden farklı olabilir, ancak nasıl insanlar en sonunda ölmeye mahkumsa, aynı son devlet için de geçerlidir. Ölümden kaçmak mümkün olmadığına göre, bir devletin veya bir medeniyetin de yıkılmasını engellemek mümkün değildir; çünkü “Ve her toplum için bir vade belirlenmiştir: Öyle ki, vadeleri dolduğunda onu bir tek an olsun ne geciktirebilirler ne de öne alabilirler” (Araf Suresi, 34. ayet). Bu durumda, hükümdar ailenin veya diğer yöneticilerin devletin yıkılmasını engelleme çabaları uzun vadede sonuçsuz kalacaktır (İbn Haldun, 2015: 557-558). İbn Haldun’un bu kötümser ve bir bakıma fatalist yaklaşımı, Osmanlı düşünürlerini etkilemiştir ve çeşitli eleştirilere sebep olmuştur. Bu düşünürlerin çoğu, İslam’ın tek temsilcisi olan Osmanlı Devleti’nin gücüne inanmıştı. Görkemli geçmişi ve somut siyasi adımlarla kurtuluşun var olacağını düşünmüşlerdir ve bunun için çalışmışlardır. Bundan sonraki bölümlerde bu Osmanlı düşünürlerini inceleyeceğiz.

2. Devletin Kurtarılmasının İmkansızlığının Reddi

a. Bir Ahlak Düşünürünün Gözünden Devlet

Adalet kavramı, Osmanlı ve İslam düşüncesi geleneğinde önemli bir yer kaplar. Osmanlı Devleti’nin çöküşünün şahitleri görüşlerini adalet dairesi kavramı çerçevesinde açıklamışlardır. Adalet dairesi basit ama kapsayıcı bir formüldür ve Osmanlı Devleti’nin ve toplumunun siyasi, sosyal ve ahlaki değerlerini kapsar. Uygulamasına bakacak olursak, bu kavram Jean Jacques Rousseau’nun sunduğu ve Avrupalı siyaset felsefecileri tarafından kullanılan doğa durumu haliyle benzerlik gösterir. Adalet dairesi, iyi yönetilen bir devletteki farklı sınıfların ve görevlerinin arasındaki dairesel ilişkiyi açıklamak için kullanılır (Itzkowitz, 1972: 88).

Mustafa Naima Efendi, Tarihi-i Naima adlı eserinde, Kınalızade Ali Efendi’nin adalet dairesini İbn Haldun’un Mukaddime’sinden aldığını söylemektedir (Mustafa Naima Efendi, 2007: 30). Nitekim İbn Haldun çalışmasında adalet dairesini kullanmaktadır. Ancak, ahlak üzerine çalışan diğer yazarları gibi bunu verili kabul etmediğini, aksine adalet dairesinin doğruluğunu tarihi gözlemler ve analizler sayesinde keşfettiğini vurgulamaktadır (İbn Haldun, 2015: 206-2017). Fleischer’a göre, Mustafa Naima Efendi’nin öne sürdüğü bu düşüncenin doğruluğunu kanıtlayan veriler yoktur (1983: 49). Yine de İbn Haldun’dan alsın ya da almasın, Kınalızade Ali Efendi eserinin sonuna bir adalet dairesi eklemiştir. Bu daire, sekiz önermeden oluşmaktadır:

Cihan bir bağıdır, duvarı devlettir.	Adalet bütün dünyanın düzenini temin eder.	Halkı idare altına cihan padişahının adaleti alır.
Devletin nazımı Allah kanunudur.	ADALET DAİRESİ	Malı bir araya getiren ancak halktır.
Allah kanununu ancak Melik korur.	Mülk ancak ordu ile zapt edilir.	Orduyu ancak mal ayakta tutar.

Tablo 1: Adalet dairesi (Kınalızade Ali Efendi, 2013: 267)

Kınalızade Ali Efendi, bu önermeleri kitabının son bölümünde, Aristo'nun İskender'e verdiği öğütleri aktarırken vermektedir. Dairesel şeklin amacı bütün önermelerin en sonunda başa döndüğünü ve birbirini tamamladığını göstermektir (Kınalızade Ali Efendi, 2013: 267). Bu siyasi muhakemenin temeli, devletin ordu ve reaya arasındaki farklılaşmaya dayandığı önermesidir. Reaya orduyu desteklemek için vergi öder, reyanın refahı adaletle dayanır ve sultanın görevi adaleti sağlamaktır (Itzkowitz, 1972: 129-132). Ali Efendi kitabının başka bir bölümünde adalet dairesini, toplumda adaleti sürdürmek için üç gereklilik olduğunu söyleyerek özetlemektedir. Bunlar, Muhammed peygamberin şeriatı, adil bir sultan ve meşru zenginliktir. Bunların ilkinde itaat etmeyenler kafirdir, ikincisine itaat etmeyenler isyankardır ve haksız yere kazanç elde edenler haindir ve hırsızdır (Kınalızade Ali Efendi: 129-132).

Kınalızade'nin siyaset felsefesine göre, toplumda adaleti tesis etmek için hükümdarın yerine getirmesi gereken şartlar vardır. Öncelikle, tebaasının doktoru olan hükümdar, toplumun dört sınıfını iyi tanımalıdır ve bunlara eşit şekilde muamele etmelidir. İkinci olarak, toplumun üyelerini yeteneklerine ve zekalarına göre koruyabilmelidir. Bu çerçevede Kınalızade beş insan tipi ayırt etmektedir. Ona göre, evrenin özü diğer insanlara yardım eden hayırlı kişilerdir. İkinci tip insanlar da hayırlıdır ancak bencildirler. Üçüncü tip kişiler nötrdür ve hükümdar bunları iyiliğe yönlendirir. Daha sonra doğuştan kötü olan, ancak başka insanlara kötülük etmeyen kişiler gelir. Bunlar eğitimle ıslah edilebilir. En son olarak ise, kötü insanlar vardır ve bunlar diğer kişilere zarar verdiklerinden dolayı toplumdan hapis veya sürgün yoluyla uzaklaştırılmalıdırlar. Toplumda adaletin sağlanmasının üçüncü ve son şartı ise, toplumun bütün fertlerine eşitlik ilkesi çerçevesinde davranılmalıdır. Hükümdar hak eden kişileri hak ettikleri pozisyonlara getirmelidir (Kınalızade Ali Efendi, 2013: 208-218).

Aslında, Kınalızade Ali Efendi'nin kendisinden sonra gelen Osmanlı düşünürlerine göre biraz daha şanslı olduğunu söyleyebiliriz; zira kendisi devletin gücünün zirve yaptığı Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşamıştır. Ancak sonraki düşünürler çöküşün başladığı yıllara tanıklık etmişlerdir. Bu çerçevede, bu kişiler Kınalızade'den farklı olarak, daha kötümser bir bakış açısına sahiptirler. Bundan dolayı, düşünceleri İbn Haldun'unkilerle daha çok çakışmaktadır. Nitekim İbn Haldun da 14. yüzyılda Kuzey Afrika'da yaşamış bir düşünür olarak çöküş yıllarına tanıklık etmiştir. Sonuç olarak, İbn Haldun için

kümülatif başarı ve gelişmenin getirdiği modern ilerlemeyi hayal etmek neredeyse imkansızdır.

b. Görebilenler İçin Çöküş Kendini Göstermektedir

Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nushat üs-Selatin, Kühü'l-Ahbâr ve Fusûli'-Hall eserleri çok önemlidir, çünkü bu eserlerde insanlık tarihinin bir portresini çizerken aynı zamanda kendi devlet anlayışını, İslami siyasetin tarihini ve devletlerin çöküşünü de anlatmaktadır. Bunları değerlendirirken Gelibolulu Mustafa Ali'nin Osmanlı Devleti ile ilgili fikirlerine de erişilebilir.

Mustafa Ali'nin en özlü ideal devlet anlayışını Fusûli'-Hall'ın giriş bölümünde bulabiliriz. Şöyle bir muhakeme yapmaktadır: Tanrı insanlara hükmetmesi için sultanları yaratmıştır ve onlar da yetkin yöneticiler atayarak adil bir şekilde yönetmek zorundadırlar. Özellikle vezirler devlet işleri ile alakalı olarak sultanları bilgilendirmelidirler. Hükümdar ve vezirler ulemaya danışmalıdırlar ve büyük sorumluluk ve bilgelik gerektiren pozisyonlara cahilleri atamamalıdırlar. Hükümdarın en büyük görevi, dışarıdan gerçekleştirilecek komplolara karşı krallığını korumak ve kafirlerin tebaasının huzurunu bozmasına izin vermemelidir (Gelibolulu Mustafa Ali, 2006: 131-142). İdeal hükümdarın ise dört özelliği bulunmalıdır: kendini sevdirmeye kapasitesi, objektiflik manasına gelen bilgelik, devlet ve dünyayı tamamen tanımak ve ajanlarını kullanarak iç ve dış düşmanlarını bilmek. Eğer bir sultan bu özelliklere sahipse ve buna göre davranırsa, hanedanının sonsuza kadar hükmetmemesi için hiçbir sebep yoktur (Gelibolulu Mustafa Ali, 2006: 132).

Ali'nin görüşüne göre, İbn Haldun'da da görüldüğü üzere, tarihte baskın olan model hanedanlıkların yıkılıp tekrardan kurulmasıdır ve bu durum Osmanlı tarihinde de tekrar etme eğilimi göstermektedir. Öncelikle, 1440'lere doğru Osmanlı devleti Timur'un işgaliyle neredeyse yeryüzünden silinme aşamasına gelmiştir, ikinci olarak, Mustafa Ali'nin döneminde aynı tehlikenin bir gerçeklik olma durumu söz konusudur. Osmanlı Devleti'nin o dönemki çöküşü, Kühü'l-Ahbâr'ın temel konusunu oluşturmaktadır. Mustafa Ali'ye göre, Timur'un aslında Osmanlı Devleti'ne saldırma niyeti yoktu, çünkü iki hükümdar da Allah'ın yolundaydılar. Ancak, ulemanın önerilerine kulak asmayan Yıldırım Beyazıt'ın kötü politikası sebebiyle Timur'un savaşmaktan başka seçeneği yoktu (Schmidt, 1991: 133).

Çöküşün ikinci aşaması 16. yüzyılın ortasından sonra meydana gelmiştir. Vücudun sağlığı birçok sebebi olan bir hastalık nedeniyle bozulmuştur ve kötüleşmeye de devam etmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki bu değişim Gelibolulu Mustafa Ali'nin eserlerinde tamamen analiz edilmemiştir. Birçok defa, Mustafa Ali çöküşün başlangıcının tarihini belirlemeye çalışmıştır. Schmidt'in açıkladığına göre bunlar şu tarihlerdir: 1553 yılında Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi, 1566'da Kanuni Sultan Süleyman'ın ölmesi ve yerine II. Selim'in geçmesi, Şehzade Mehmet'in sünneti ile eş zamanlı olarak Yeniçeri Ocağındaki düzensiz kurumsal değişim (Schmidt, 1991: 153).

Gelibolulu Mustafa Ali'nin buradaki muhakemesi, Fusûli'-Hall'de hanedanlıkların kurulması ve çöküşü ile alakalı olarak kullandığı argümanlarla örtüşmektedir. Nitekim Mustafa Ali, iktidara gelmenin ilk şartının adil ve cesur

olmak olduğunu savunmaktadır. Bazı hanedanlıkların sorumluluklarını yüklenmeyi ve hükümlanlıkı boyunca onları destekleyenlerin haklarına saygı göstermeyi başardıklarını göstermiştir. İktidara gelmelerinin asıl sebebi de adil ve cesur olma kapasiteleridir. Bunun dışında, bilime ve bilim adamlarına değer vermişlerdir ve kanunlara uygun davranmışlardır. Bundan dolayı iktidarlarını korumayı başarmışlardır. Mustafa Ali aynı zamanda, bazı hanedanlıkların adil ve cesur olmalarına rağmen nasıl çöküşe geçtiklerini ve daha güçlü bir lider karşısında nasıl yenildiklerini de açıklamaktadır (Şeker, 1995: 863).

Kendilerinden daha güçlü askeri kuvvetler tarafından yıkılan hanedanlıklar veya Müslüman devletler dışında, Mustafa Ali'nin eserlerinde altını çizdiği konulardan yola çıkarak, çöküşün temel sebebi şöyle açıklanabilir: sultanların materyallerle ilgilenmeye başlaması. Buna ek olarak, sultanlar haksız yere kan dökmeye ve toplumu baskılamaya başlamışlardır. Şehvet ve eğlencenin bağımlısı olmuşlardır ve toplumsal meseleleri reddederek ziyafetlerde vakit harcamaktadırlar. Beceriksizlik, tedbirsizlik ve yetersizlik gibi sebepleri kenara koyacak olursak, yönetici pozisyonlarında çocukların olmasının sonuçlarını da eklemek gerekmektedir. Ülkedeki huzur bürokraside çalışanların sık sık değiştirilmesi sebebiyle bozulmuştur. Birlik ve dayanışma durmaksızın devam eden kardeş kavgaları dolayısıyla zarar görmüştür. Ayrıca, bazı hanedanlar iktidardayken, iktidara gelmelerinde rol oynayan kişilere karşı nankörlük etmişlerdir. Bilgeleri ve düşüncelerini hiçe saymışlardır. Son olarak da Müslüman gibi davranmalarına rağmen, İslam hukukuna göre hareket etmemektedirler (Gelibolulu Mustafa Ali, 2006: 154-165).

Gelibolulu Mustafa Ali, Nushat üs-Selatin'de Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenlerini spesifik olarak açıklamaktadır. Temel sorun sultanların kötü davranışlarında yatmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra gelen hükümdarlar devlet işleri ile alakalı olarak tam sorumluluk almamışlardır. İkinci olarak, devletin kuruluşundan itibaren var olan kurumların kötü yönetimi ve yozlaşması, ahlaki değerlerin bozulmasında ve yönetimin her kademesindeki kişilerin ve toplumun davranışlarında kendini göstermektedir. Yönetim çerçevesinden bakıldığında, yetkin olmayan kişiler, yetenekleri, eğitimleri ve geçmiş kariyerleri sebebiyle o pozisyonu hak eden kişilerin elinden o pozisyonları almaktadırlar. Yolsuzluk, iltimas ve akraba kayırma bu durumun oluşmasındaki temel mekanizmalardır. Mustafa Ali pek çok çöküş sebebini direkt olarak dönemin devlet adamlarının kötü yönetimine bağlamaktadır. Sultanların ve yüksek rütbeli memurların bu sorumsuzca davranışlarının sonucu devasadır. Sultanın kendi saygınlığı bile ciddi şekilde azalmıştır. Saraydaki gereksiz harcamalar artmıştır. Yeniçerilerin maaşlarının ödenmesindeki aksaklıklar çeşitli bölgelerde isyanlara sebep olmaktadır. Bunun sonucu ise ürünlerin azlığı ve fiyatlardaki artışla kendini belli eden yoksulluğun artmasıdır. Bundan dolayı da insanlar kırsal alanları ve özellikle savaştan etkilenen sınır illerini terk etmişlerdir (Uğur, 2001: 120-122).

Daha önce bahsettiğimiz gibi, Gelibolulu Mustafa Ali, İbn Haldun'u kaynaklarından biri olarak belirtmemektedir. Ancak, devletin kuruluşu ve çöküşü ve Osmanlı Devleti'yle ilgili yaptığı yorumlar İbn Haldun'unkilerle benzerlik göstermektedir. Örneğin, Gelibolulu Mustafa Ali, bir hanedanlık iktidara gelirken cesareti, adalet duygusu ve diğerlerinin desteği ile bunu başarır dediğinde, bu

bize İbn Haldun'un devleti kuran ilk nesil veya devletin evrimindeki ilk aşama düşüncelerini hatırlatmaktadır. Buna ek olarak, genel olarak devletin yıkılışının veya Osmanlı Devleti'nin yıkılışının sebepleri de İbn Haldun'un devlet teorisindeki devletin son iki aşaması ile uyumludur. Gelibolulu Mustafa Ali devletin çöküşünün sebeplerini sunmasına rağmen, kendisinden sonraki dönemde yaşayan düşünürlerin yaptığı gibi bu çöküşü engellemenin yollarını aramamaktadır. Ona göre, bir tarihçi olarak görevi sadece olanları göstermektir. Sonuç olarak bundan dersler çıkarması gerekenler hükümdarlar ve diğer yöneticilerdir.

c. Kâtip Çelebi ve Devleti Kurtarmak İçin Önlemleri

Kâtip Çelebi'nin siyaset ve devletle ilgili görüşlerini inceleyeceğimiz bu bölümde, Düstûr'l-amel isimli eserinden yararlanacağız. Girişindeki Allah övgüsüyle başlayan kitabın bu bölümünde alışılmamış bir şey yoktur. Allah'ın dünyaya sahip oluşunu anlatan bu övgü, daha sonrasında Muhammed peygambere salavat getirerek tamamlanmıştır. Devamında Osmanlı Devleti'ndeki anomali işaretlerini ve devlet işlerindeki ahenk yoksunluğundan bahsederek, Kâtip Çelebi bu incelemeyi yazma nedenini açıklamaktadır. Burada bizi ilgilendiren temel nokta, Kâtip Çelebi'nin bu anomalileri nitelendirme şeklidir. Zira bunları Osmanlı Devleti'ne özgü şeyler olarak değil, bütün siyasi oluşumlarda gerçekleşen doğal olaylar olarak nitelendirmektedir. Sorunları bu şekilde yorumlaması İbn Haldun'un Mukaddime isimli eserini tanımasından kaynaklanmaktadır.

Kâtip Çelebi'ye göre, mülkü ve saltanatı (bu iki kelimeyi eş anlamlı olarak kullanmaktadır) kapsayan devlet, çeşitli kurallar etrafında birleşen kişiler tarafından oluşturulmuştur (Kâtip Çelebi, 1982: 20). Kâtip Çelebi'nin bu tanımı, İbn Haldun'un düşünceleriyle çakışmaktadır. Nitekim ona göre, toplumlar devletin oluşumuna kadar bir gelişme çizgisini takip ederler. Aynı zamanda, bu gelişme bedevi medeniyetten kentsel medeniyete doğru giden dönemi de kapsamaktadır. Buna ek olarak, devletin kuruluşu *asabiye* tarafından sağlanan egemenlikten ileri gelmektedir. Bu çerçevede, egemenliğin en üst düzeyde tezahür hali olan devlet, sosyal yaşamın olmazsa olmazıdır ve toplumun üyelerini ortak amaçlar doğrultusunda birleştirir.

İbn Haldun'da gördüğümüz gibi, Kâtip Çelebi de insanların yaşamını sürdürmesi için diğer insanların yardımına muhtaç olduğunu ve toplumsal düzenin sağlanması için bir arabulucunun var olması gerektiğini düşünmektedir. Başka bir deyişle ifade etmek gerekirse, devlet doğal bir örgütlenme biçimidir. Kâtip Çelebi dini devletin olmazsa olmazlarından biri olarak saymaktadır. Ona göre, dünyevi düzen Tanrının isteğine bağlıdır ve hükümdarın gücünün kaynağı Tanrıdan gelmektedir. Yani, hükümdar toplumsal düzeni sağlamak için Tanrı tarafından seçilmiştir. Bundan dolayı Kâtip Çelebi'nin bir "kutsal" hükümdar anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz (Kâtip Çelebi, 1982: 22). Bu bakış açısı, gücün ve iktidarın kaynağını din ile sınırlandırmayan İbn Haldun'un görüşünden farklıdır. Kâtip Çelebi'nin görüşü egemenlik kavramı ve Osmanlı Devleti ile uyusmaktadır. Buna göre, devlet, imam tarafından, diğer bir deyişle, Müslüman toplum üzerinde dini hukuku uygulamakla görevli hükümdar kurulur. Dünyevi hayatta ve ahirette refaha kavuşmak sultana bağlıdır ve bundan dolayı sultana

kesin itaat gereklidir (İnalcık, 1958: 74-77). Kâtip Çelebi'nin bu düşüncesi, toplumun üyelerinin, üstün ve kutsal bir güç tarafından seçilen hükümdarın mutlak otoritesine tabi olduğu Pisagor düşüncesi ile benzeşmektedir (Brun, 2003: 24).

Kâtip Çelebi, devletin bir insanla aynı aşamalardan geçtiğini düşünmektedir: ergenlik, istikrar çağı ve çöküş çağı. Ancak bu aşamalar devletin yapısına göre çeşitlenmektedir. Zira bazı devletler çöküş dönemine çok çabuk geçmişler, bazıları ise tedbirsizlikler nedeniyle istikrarlı dönemlerinde yok olmuşlardır. Osmanlı Devleti örneği, devlet yapısının sağlamlığının istikrarı sağladığını ve çöküşe karşı uzun bir direniş dönemi vaat ettiğini göstermektedir (Kâtip Çelebi, 1982: 20-21). Kâtip Çelebi'ye göre, bu aşamaların süreleri bilgelige, iyi yönetime ve somut adımlar atılmasına bağlıdır. Bazı tedbirler sayesinde bu aşamalar uzatılabilmektedir (Ülken, 1957: 181).

Kâtip Çelebi, İbn Haldun'un devlette birbirini takip eden aşamaların olduğu teorisini kesin olarak aktarmamaktadır. Ancak, yukarıda bahsettiğimiz gibi, ona göre devletin üç dönemi vardır ve bunlar İbn Haldun'un teorisi ile bir şekilde benzeşmektedir. Diğer taraftan, Kâtip Çelebi'nin devletin kesinlikle yok olacağı ile ilgili ikna olduğu söylenemez; çünkü bazı önlemler devleti kurtarabilir. İbn Haldun'a göre, "Her çağa özgü vahyi bir mesaj vardır" (Rad Suresi, 38. ayet) ayeti her bir devletin belirli bir ömrü olduğunu göstermektedir ve devletin yıkılışını engellemek mümkün değildir. Buna karşılık, Kâtip Çelebi devletin kurtarılabilceği hipotezini destekleyen şu ayeti kullanmayı tercih etmektedir: "Allah dilediğini yürürlükten kaldırır, dilediğini bırakır, pekiştirir [...]" (Rad Suresi, 39. ayet).

Kâtip Çelebi 16. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan siyasi ve ekonomik sorunların altını çizerek bazı çözümler sunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin önerilerini şu şekilde detaylandırabiliriz: Birincisi, Anadolu'da katıldığı seferler sırasında birebir şahit olduğu Anadolu köylülerinin kritik durumunun analizi (Kâtip Çelebi, 1982: 22-25); ikincisi Kanuni Sultan Süleyman döneminden Kâtip Çelebi'nin yaşadığı döneme kadar ordunun boyutu ve maliyeti ile alakalı istatistiklerin sunulması (Kâtip Çelebi, 1982: 26-28); üçüncüsü ise, 1564 yılında Osmanlı finansal bütçe açığının değerlendirmesi (Kâtip Çelebi, 1982: 29-30). Daha sonra, Kâtip Çelebi ulaşmak istediği sonuca çabucak gelerek, mevcut durumun bir analizini yapmaktadır. Alınabilecek birtakım önlemler olsa da bunların yakın bir gelecekte gerçekleşmesi biraz şüphelidir. Bu önlemler şunlardır: bir "diktatör"ün iktidara gelmesi (gerekli reformları kabul ettirebilecek yetenekte gerçek bir asker) veya vezirlerin ve/veya askerlerin girişimiyle bir grubun iktidara gelmesi (Kâtip Çelebi, 1982: 31-32).

Bu iki önlemin aksine, diğer önlemler anında uygulanabilir. Bunlar finansal reformlar ve Kâtip Çelebi'nin memur olarak hayatının büyük bir kısmını geçirdiği, Mustafa Naima Efendi'nin ise yönetici olarak kariyerini yaptığı kalem dairesindeki reformlardır. Kâtip Çelebi eserini bir cesaretlendirme notuyla tamamlamaktadır. Osmanlılar umutsuzluğa kapılmamalıdır. Taht savaşlarını, Timur'un saldırısını ve Anadolu'daki sivil ve askerlerin isyanlarını atlatmışlardır. Ne olursa olsun, iyi yönetim bunların hepsini tamir etmiştir ve yine edecektir. Kâtip Çelebi, 1648 yılında tahta geçen yeni sultan IV. Mehmet'e güvenmektedir.

Allah bütün düşmanları alt etmek için padişah ve vezirlerine yardım edecektir ve Osmanlı düzeni yeniden orijinal versiyonuna geri dönecektir (Kâtip Çelebi, 1982: 33-34).

d. Osmanlı İmparatorluğu Yıkılmaz

Mustafa Naima Efendi'nin Tarih-i Naima isimli eseri, Ekim 1591'den Nisan 1660'a kadar Osmanlı hanedan ailesinin ve Müslüman hizmetkarlarının tarihini anlatmaktadır. Eserin ilk önsözü Hüseyin Köprülü onuruna yazılmıştır ve ona sunulmuştur. Bu önsöz o dönem Veziriazam olan Hüseyin Köprülü'nün becerikli politikasının bir savunması olarak değerlendirilebilir.

Kâtip Çelebi'nin devlet tanımı, siyaset felsefesinde orijinal bir sistem yaratmayı amaçlamayan Mustafa Naima Efendi tarafından aynen kabul edilmiştir. İbn Haldun'un düşüncelerini de aynı şekilde almakla yetinmektedir, ancak tek bir şartla: Mustafa Naima Efendi'ye göre devletler kurtarılabilir. Mustafa Naima Efendi özellikle Osmanlı toplumu ve Osmanlı Devleti ile ilgilenmektedir. Eğer bir hesaplama yaparsak, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti üçüncü aşamayı tamamlamıştı ve 17. yüzyılda, Mustafa Naima Efendi devletteki hastalık belirtilerini analiz ederken, devlet artık yaşlanmıştı. Mustafa Naima Efendi Osmanlı Devleti'nin tarihindeki detaylarda boğulmamaktadır; çünkü ona göre en önemli şey halihazırdaki durumdur. Artık çağ değişmiştir ve geçmişe geri dönme ihtimalini düşünmek bir çeşit cahilliktir. İçinde bulunulan çağın kurallarını ve yasalarını keşfetmek gerekmektedir ve bu kurallar ve yasalara göre önlemler alınmalıdır. Bunu başarabilmek için, gözlemciler bir devletin işleyiş mekanizmalarını ve toplum yapısını tanımak zorundadır (Arslantürk, 1997: 65). Bu muhakemeden hareketle, Mustafa Naima Efendi şöyle bir devlet tanımına ulaşmaktadır: İnsan toplulukları tarafından oluşturulan doğal bir fenomen olan devlet, *mülk* ve saltanat demektir (Mustafa Naima Efendi, 2007: 21). Diğer bir deyişle, devletin kuruluşundan veya varlığından söz edebilmek için, Mustafa Naima Efendi'ye göre, üzerinde bir insan topluluğunun örgütlü bir biçimde yaşadığı bir toprak parçası ve bu topluluğu yöneten bir hükümlan güç gereklidir.

İbn Haldun'u takip eden Mustafa Naima Efendi, devletin varlığı için iki çeşit siyaset tipi ayırt etmektedir: insanlar tarafından yapay olarak yaratılan akli siyaset ve Allah tarafından oluşturulmuş dini siyaset. Mustafa Naima Efendi'ye göre, Müslüman hükümdarlar dini kullara göre hareket eder ve devletlerini dini düzene göre yönetirler. Bu inançlarının getirdiği bir zorunluluktur. Kanunlar ve dini siyaset toplumdaki adaleti sağlarlar ve bu devleti yok olmaktan korur. İnançsız hükümdarlar devletlerinin devamlılığını akli siyaset sayesinde sağlarlar. Yani, bir devlet, hükümdarı adaletsizliğe göz yummadığı müddetçe akli siyasetle de yönetilebilir. Mustafa Naima Efendi bu muhakemesini açıklamak için bir atasözü kullanmaktadır: "Dünya küfür ile yıkılmaz, zulüm ile yıkılır" (Mustafa Naima Efendi, 2007: 25; Arslantürk, 1997: 66-67). Bu çerçevede, Mustafa Naima Efendi'nin devlet teorisinde, devletler varlıklarını makro düzeyde adalete, mikro düzeyde ise Müslüman devletler özellikle de Osmanlı Devleti varlıklarını dini hukuka borçludur.

Bir hükümdarın varlığının zorunluluğunu belirledikten sonra, Mustafa Naima Efendi bir soru sormaktadır: Kim yönetme gücüne sahiptir? Bu konuyla ilgili Mustafa Naima Efendi, İbn Haldun'a sıkı sıkıya sadıktır. Devletin kurulma

sürecinde asabiye çok kuvvetlidir. Bundan dolayı, kendisinin de bir parçası olduğu halkını bir araya getirir. Ancak, bir kere devlet kurulduktan sonra, devleti yönetmek için hak edenlerin oluşturduğu bir yönetici sınıf gereklidir. Ne zaman bu yönetici sınıf yolsuzluk ve akraba kayırmacılığı yüzünden zarar görürse, devletin de o zaman düzeni bozulur (Mustafa Naima Efendi, 2007b: 16). Buradan hareketle, Mustafa Naima Efendi'nin otoriter ve merkezi bir yönetimi savunduğunu söyleyebiliriz ki, bu dönemiyle de uyumludur. Daha sonra göreceğimiz gibi, Mustafa Naima Efendi Osmanlı Devleti'nin çöküşünün en önemli sebebinin merkezi otoritenin zayıflaması olduğunu söylemektedir.

Tarih-i Naima'nın önsözünün ikinci kısmında, Mustafa Naima Efendi, devletin yaşamanın beş sabit aşaması olduğunu belirtmektedir. Öncelikle, kahramanlık çağında yeni devlet eski devletle arasındaki bağları koparır. Bu çağda, şöhret ve zenginlik bazen kazanılır, bazense kaybedilir. İkinci olarak, hanedan köle hizmetkarlarıyla beraber pozisyonunu pekiştirir. Bu bireysel hükümlanlık döneminde, hükümdar ilk aşamada eşiti olarak ona yardım eden kişileri eler. Üçüncü olarak, Mustafa Naima Efendi, entelektüellere dayanan bir güven dönemi var olduğunu savunmaktadır. Daha sonrasında, kişilerin sahip olduklarından memnun olduğu veya isteklerini gerçekleştirdikleri için doyunluğa ulaştığı dönem gelmektedir. Bu aşamada devletin varlığı temsilcilere veya yüksek rütbeli kişilere dayanır ve kişiler geçmişte yaşama eğilimi gösterirler. Sonrasında engellenemez bir biçimde, parçalanma, safahat ve ölçsüzlük devresine girilir ve bu dönemde garip ve verimsiz yenilikler yapılır (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 26-30).

Bu beş etabın sunumunda, Mustafa Naima Efendi kendi ülkesini ilgilendiren tek bir kişisel yorum yapmaktadır. Osmanlı Devleti'nde, yeniçeriler, yazarlar ve benzeri kişilerin oluşturduğu kölelerin profesyonel örgütlenmesi bir normalleşme sürecine tanık olmuştur ve yeni bir prestij kazanmışlardır. Eğitimleri, özel kıyafetleri, teşrifatları ve her bir örgütlenmenin kendisine özgü pratikleri kurallar ve yönetmeliklerle direkt ve farklı kollara ayrılmıştır. Bu iyi bir şeydir; çünkü bu devletin herkesin sadakatini korumakta olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı, devletlerin büyük çoğunluğunun, hükümdarın mutlak güce sahip olmasını istemeyen kişileri yenmesindeki başarısızlığı nedeniyle ikinci aşamada yok olmasına rağmen, Osmanlı tarihinde bu gerçekleşmemiştir (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 26-27). Mustafa Naima Efendi'nin bu beş aşamayı sunuşundaki diğer önemli nokta, 1683'te başarısız olan İkinci Viyana Kuşatması sırasında Veziriazam olan Kara Mustafa Paşa'nın vezirlik dönemi hakkındaki muhakemesidir. Osmanlı Devleti'nin zayıflama ve uyuşukluğa denk gelen dördüncü aşamaya ulaştığını düşünmektedir (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 44).

Mustafa Naima Efendi'nin önsözünde aynı zamanda bir adalet dairesine rastlıyoruz. Mustafa Naima Efendi'nin adalet dairesinin önermeleri şu şekildedir: "Mülk ve devlet, asker ve devlet adamlarıdır. Ve devlet adamı, mal ile bulunur. Mal, reayadan husule gelir. Reayanın ahvali adalet ile tanzim olunur" (Arslantürk, 1997: 146). Bu adalet dairesi Osmanlı Devleti'nin Avrupalı düşmanlarına karşı direnmek için yeterli güce sahip olabilmesi adına yapılması gereken iç reformları göstermek için buraya konmuştur.

İlk önsözün ikinci kısmı iki tane denemeden oluşmaktadır. Bunların yazılma amacı Hüseyin Köprülü'nün veziriazam olmasından önce neden Osmanlı Devleti'nin kötü bir şekle büründüğünü açıklamak ve bundan sorumlu olan Köprülü öncesi veziriazamları suçlamaktır. Bu iki denemeyi, "Kılıç ve kalem erbabının hallerine ait mühim faydalar" isimli deneme takip etmektedir. Bunda, Mustafa Naima Efendi bu iki sınıfın devlet için gerekli olduğunun ve bunların arasında önemli farklılıklar olduğunun altını çizmektedir. Devletin ilk ve son iki aşamasında kılıç erbabı kişiler çok önemlidir. Bu da bütün tarih boyunca neden her zaman kılıç erbabı kişilere iyi koşullara sağlandığını açıklamaktadır. Devletin orta çağında, kalem erbabı kişiler sadece önemli değil, aynı zamanda kılıç erbabı kişilerle aynı ayrıcalıklara ve pozisyonlara sahip olurlar. Bu durum, iktidarda olan kişiler için kılıç erbabından daha az tehlikeli ve her durumda, çok nadir haller hariç, kılıç erbabına göre daha uysal olmalarından kaynaklanmaktadır (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 37-38). Diğer taraftan kılıç erbabı kendi hayatlarını devlet ve inanç uğruna feda etmektedirler, ancak aynı zamanda, kendini beğenmiş tavırlara ve verimsizliğe eğilimlidirler. Ayrıca maliyetlerinin yükü devlete çok fazla olduğundan dolayı kontrolden çıkma ihtimalleri bulunmaktadır. Bu da yoksulların sürekli daha çok vergi ödemelerine sebep olmaktadır. Bütün bunlardan çıkacak sonuç, bilge yöneticinin adalet ve eşitliği koruyarak ve hiçbir özel ayrıcalık tanımadan doğru dengeyi bulmak zorunda olduğudur (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 38-39).

Bu ilk önsözün son kısmı "Mühim fayda ve lüzumlu nasihatler" isimli başka bir deneme ile son bulmaktadır. Bir devlet güçlü olgunluk çağından çöküş zamanına geçtiğinde, devletin harcamaları neredeyse her zaman gelirinden fazla olmaktadır. Bundan dolayı, maliye sürekli kontrol edilmeli, gelir ve gider sürekli dengeli olmalı ve mümkünse, birikim yapılmalıdır. Yönetici her zaman sinerjiyi korumalıdır, zira azimli ve birleşmiş birkaç kişiyle mükemmel sonuçlar elde edilebilir. Nitekim, Hüseyin Köprülü'nün amcası Mehmet Köprülü şöyle söylemiştir: "İki akıllı iş bilir birlik olsalar alemleri ellerine geçirirler, iki olgun hizmetkar bütün dünyayı efendilerine dost etmeye ve dostlarını düşman etmeye kadirdir" (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 39-42). Lüks ve çöküş zamanında, kimse resmi bir makama gelmek istemez. Bu, en önemli iyileşmenin atamalarda yapılması gerektiği ve fiziksel ve entelektüel eğitimin güçlendirilmesi gerektiği manasına gelmektedir (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 43).

İbn Haldun varlıklarının beşinci aşamasından sonra devletleri ölüme terk ediyordu. Ona göre, bu hasta vücuda müdahale etmek sadece yaşamını belli bir süre uzatabilir, ancak kurtaramazdı. Aksine, Mustafa Naima Efendi Osmanlı Devleti'nin ölümünü kabul etmemektedir ve bu ihtimalin varlığını bile düşünmek istememektedir. Zira ona göre, Osmanlı Devleti o dönemde dünyada Müslümanların tek temsilcisiydi (Mustafa Naima Efendi, 2007c: 1887). Bundan dolayı, ebedi devlet bakış açısından hareket ederek, bilge ve iyi bir "doktor"un örgütlü bir şekilde hareket ederek vücudu kurtarabileceğine inanmaktaydı. Mustafa Naima Efendi devlet sisteminde iki çeşit çöküş ayırt etmektedir: iç darbeler ve dış darbeler. Aslında, dış darbeler iç darbelerin sonucudur. Eğer bir sistem içten sağlam ve dirençli ise, dıştan gelecek darbelere karşı kendisini koruyabilir. Ancak, içeriden parçalanma bir şekilde dışarıdan gelecek baskıları davet etmektedir. Devletin yaşamını sürekli sürdürmesini sağlayabilmek için ki

burada bu devlet Osmanlı Devleti'dir, en önce iç yapısını iyileştirmek gerekir. Toplumun bütün üyelerinin bunu gerçekleştirmek için çalışması gerekiyor olsa bile, en önemli görev vücudun beynini sembolize eden yöneticilere düşmektedir (Mustafa Naima Efendi, 2007c: 1888-1889).

Mustafa Naima Efendi devletin kuruluşu sırasında ortaya çıkan liderler konusunda "usta"sı İbn Haldun'a sadıktır. Ona göre, bu aşamada liderler erdemli, dürüst, alçakgönüllü, sabırlı, adil, halkı ve askerleri ile birleşik, asabiyyeye saygılı ve dini hukuku koruyan kişilerdir (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 26). Bundan sonraki aşamalarda her etap kendi rolünü oynar. Ancak, Mustafa Naima Efendi zarar gören ve dengesini kaybeden devlet sistemini yeniden dengeleyebilecek bir lidere olan güveniyle İbn Haldun'dan ayrılmaktadır.

Son aşamalarda, devlet sistemi bozulmuştur. Mustafa Naima Efendi'ye göre, tam da bu zamanda bu hasta organizmaya müdahale edebilecek kişilere ihtiyaç vardır. Bu kişilerin en önemli özelliği tarih konusundaki bilgileridir (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 33). Çünkü önceki aşamaların tarihini bilmeyen bir kişi, kendi çağının gereksinimlerini kavrayamaz. Aynı şekilde, bütün devletler için geçerli olan devletin varlığının kanunlarını ve önceki devletlerin yıkılışının sebeplerini bilmeyen bir kişi, kendi devleti için gerekli tedbirleri alamaz. Kurucu liderler kendi halklarıyla birleşik olduklarından dolayı, onların tarih bilmelerine ihtiyaç yoktur (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 33). Mustafa Naima Efendi'ye göre, bu büyük adam tek bir kişi olamaz zira devletin son aşamalarında ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal sorunları çözmek çoğu zaman tek bir kişinin yapabileceği bir iş değildir. Bundan dolayı Mustafa Naima Efendi her bir sorun için ona çözüm bulabilecek yetenekte birisini aramaktadır. Ancak vücudun beyni olarak hükümdarın ya da liderin de geniş bilgiye sahip olması gerektiğini eklemektedir. Eğer öyle olmazsa, lider etrafındaki becerikli kişileri takdir edemez ve sonuç olarak çöküşü hızlandırır (Arslantürk, 1997: 80). Mustafa Naima Efendi dâhileri bu görev için uygun kişiler olarak kabul etmemektedir. Bu konu ile alakalı İbn Haldun'la aynı bakış açısına sahiptir: "[...] kurnazlık ve zekâ siyaset sahibi lider için bir ayıp ve kusurdur. Zira bu, düşüncedeki bir aşırılıktır" (İbn Haldun, 2015: 420; Mustafa Naima Efendi, 2007a: 41). Çoğunlukla bu tip insanlar baskıya ve zulme sebep olurlar ve başarıları sıkça geçici olur.

Mustafa Naima Efendi hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz bir 12. yüzyıl düşünürü olan Abdurrahman eş-Şeyzeri'den (2007c: 1890) bahsetmektedir. Bazı müstensihler ve biyograflar tarafından eş-Şeyzeri'den çok Şirazi olarak anılsa da adının Şeyzeri olması daha muhtemeldir. Kendisine ait olduğu sanılan iki risale, Menhecü'l-meslûk (en-Nehcü's-sülûk) fî siyâseti'l-mülûk ve Ravzatü'l-kulûb, Suriye'de kadılık yaptığını kanıtlamaktadır (Giffen, 1998: 711). Bahsi geçen eserlerden ikincisi, aşk teorisi ile ilgili bazı konuları anlatmakta ve kişisel anekdotlar sunmaktadır. Ancak bu eser ne uzundur ne de uygun bir şekilde düzenlenmiştir¹. Burada bizi asıl ilgilendiren Sultan Selahattin Eyyubi'ye ithaf ettiği ve 1193 yılında yazdığı Menhecü'l-meslûk (en-Nehcü's-sülûk) fî siyâseti'l-mülûk isimli eseridir. Stefan Leder bu eseri İngilizce'ye *The Pursuit of the Right Path in Princely Policy Making* olarak çevirmiştir. Bu kitapta, İslam geleneği ve

¹ Daha fazla bilgi için bakınız: Semah David (1977), "Rawdat Al-Qulub by Al-Şayzaria, A Twelfth Century Book on Love", Arabica, S.2/24, s. 189-206.

hadislerin Selahattin Eyyubi'nin politikasında önemli bir rol oynadığından bahsetmektedir. Sünni İslam seferberliğin kaynağı ve siyasi birliğin oluşması için bir kavramsal çerçeve olarak işlenmiştir. Adalet, ahlaki ve dini bir görev olarak gözükmektedir (Leder, 2015: 101). Mustafa Naima Efendi bu eserden bahsederken Salahattin Eyyubi'nin sorunları ve 1683 yılı (Thomas, 1972: 78-79) sonrası Osmanlı sorunları arasında bir analogi kurmaktadır ve Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nushat üs-Selatin adlı eserinde eş-Şeyzeri'nin bahsettiği birkaç önemli noktayı tercüme ettiğini eklemektedir (Mustafa Naima Efendi, 2007a: 33). Arslantürk'ün bu konu ile ilgili yorumu, Mustafa Naima Efendi'nin eş-Şeyzeri'nin Salahattin Eyyubi'ye önerilerini ve bunların Salahattin Eyyubi tarafından uygulanmasını takdir ettiği yönündedir (1997: 82). "Salahaddin dahi ol risâleyi hırz-ı can edip dâ'imâ anınla amel ederdi" (Mustafa Naima Efendi, 2007c: 1890). Mustafa Naima Efendi'nin önerileri de aslında eş-Şeyzeri'nin şu önerileriyle benzeşmektedir: eşitlikçi, mantıklı, cesur, cömert, iyicil, sadık, adil, bağışlayıcı, sabırlı, merhametli, iyilikbilir, ihtiyatlı, saygıdeğer, dürüst ve sakin olmak (Şeyzeri, 2013: 95-132).

Hayatı boyunca Mustafa Naima Efendi, Osmanlı Devleti'nin yıkılmaktan kurtarabilecek büyük adam veya büyük adamların arayışı içinde olmuştur. Ona göre, büyük adamın özellikleri yönetici sınıfta bulunmalıdır. Eğer vücudun beyni bu özelliklere sahip değilse, diğer organların hasta olma riski vardır. Bundan dolayı Mustafa Naima Efendi, bu büyük adamı padişah, vezirler ve şeyhülislamdan oluşan yönetici sınıfında aramaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra padişahların yetkinliklerinde bir gerileme olsa da onları da toplumunun babası olmalarından ve kutsal bir güce sahip olmalarından dolayı lider olarak kabul etmek gerekmektedir. Bundan dolayı, Mustafa Naima Efendi için sebebi ne olursa olsun padişahlara karşı güvensizlik tehlikelidir. Buna karşılık, Mustafa Naima Efendi Kanuni'den sonra gelen padişahları kendi büyük adam anlayışı üzerinden değerlendirmekte çekinmemektedir. Maalesef, bu görevi gerçekleştirebilecek bir padişah bulamamıştır. I. Ahmet'ten (1603-1617) itibaren padişahlardaki devlet adamı görevlerini yapma kapasitesindeki artış Mustafa Naima Efendi'ye umut vermiştir. Ancak Mustafa Naima Efendi ne zaman birisine güven duysa, Genç Osman'ın 17 yaşındaki ölümü, IV. Murat'ın (1623-1640) zalimleşmesi ve Hüseyin Köprülü'nün zorla istifa ettirilmesi gibi olaylar sebebiyle umutları yıkılmıştır (Arslantürk, 1997: 82-84).

Sonuç

Her bir düşünürün takip ettiği gelenek veya yaptığı gözlemler sonucunda oluşturduğu kendi devlet görüşü bulunmaktadır. Burada öncelikle, devleti ne olursa olsun ölecek olan bir organizma olarak düşünen İbn Haldun'un düşüncelerini takip ettik. Bu tip bir muhakeme yaşadığı çağda gözlemlediği olaylar ve yaptığı çalışmaların bir sonucudur. Osmanlı düşünürlerine baktığımızda, bir taraftan bir ahlak düşünürü olan Kınalızade Ali Efendi'nin adalet çok önem verdiğini ve eğer bir sultan toplumuna karşı adil davranırsa devletin yıkılmayacağını düşündüğünü görüyoruz. Diğer taraftan, Gelibolulu Mustafa Ali başkentteki ve diğer bölgelerdeki durumu iyi bildiğinden ve gençliğini geçirdiği Kanuni dönemiyle sonrasını karşılaştırabildiğinden dolayı devletin çöktüğe doğru gittiğinin işaretlerini görebilmiştir. Ancak, herhangi bir ıslahat listesi yapmamaktadır, çünkü ona göre bir tarihçi olarak bu onun görevi değildir.

Yöneticilerin tarihçilerin yazdıklarından dersler çıkarması gerektiğini düşünmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz diğer Osmanlı düşünürlere göre, yönetimin kaynağının İslam olduğu devletler kutsal devletlerdir. Zira sultanı Allah atamıştır ve sultan İslam'ın teminatıdır. Onlara göre, yaşadıkları çağın tek İslam temsilcisi Osmanlı Devleti olduğuna göre, Osmanlı Devleti'nin yıkılması düşüncesini kabul etmemektedirler. Bundan dolayı, Osmanlı sultanlarını uyarmak için önceki toplumların ve hanedanlıkların deneyimlerini anlatan eserler yazmışlardır. Zira yöneticilerin başarılı ıslahatlar yaptığı bir devlet ölmeye mahkûm değildir. İbn Haldun'un düşüncelerini kabul etseler de sağlam temelleri olan ve kendisini yok edebilecek birçok olayı alt etmeyi başarmış Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda, ondan ayrılmaktadırlar. Yani, bu düşünceyi kabul eden düşünürler Osmanlı Devleti'ndeki sorunların engellenmesi ve yok edilmesi için kendi çözümlerini sunmuşlardır. Sonuç olarak eğer yöneticiler bu çözümleri uygularlarsa devlet kurtulacaktır. Bu çerçevede Osmanlı düşünürleri İbn Haldun'un düşüncelerini herhangi bir şekilde kopyalamadığını, aksine sundukları çözümler yoluyla İbn Haldun'un düşüncelerinin gelişmesinde katkıda bulunduklarını kabul edebiliriz.

Kaynakça

Arslan Ahmet (2014). İbni Haldun. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Arslantürk Zeki (1997). Naima'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı. İstanbul: Ay Işığı Yayınları.

Bouthoul, Gaston (1930). Ibn-Khaldoun: Sa Philosophie Sociale. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Brun Jean (2003). Les Présocratiques. Paris: Presses Universitaires de France.

Cheddadi Abdesselam (2006). Ibn Khaldûn: L'homme et le Théoricien de la Civilisation. Paris: Edition Gallimard.

Corbin Henri (2015). İslam Felsefesi Tarihi 2. Çev. Hüseyin Hatemî, İstanbul: İletişim Yayınları.

Fleischer Cornell (1983). "Royal Authority, Dynastic Cylism, and 'Ibn Khaldûnism' in Sixteenth-Century Ottoman Letters". Journal of Asian and African Studies. S: 3-4.

Gelibolulu Mustafa Ali (2006). İslam Devletleri Tarihi (622-1599). Çev. Mustafa Demir, İstanbul: Değişim Yayınları.

Giffen Lois A (1998). "al-Shayzari". Encyclopedia od Arabic Literature. haz. Julie Scott Meisami ve Paul Starkey. Londra ve New York: Routledge.

Hammer-Purgstall Joseph von. (1822). "Sur l'introduction à la connaissance de l'histoire, célèbre ouvrage d'Ibn Khaldoun", Journal Asiatique. S: 1/1, s. 267-278.

İbn Haldun (2015). Mukaddime 1. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Itzkowitz Norman (1972). Ottoman Empire and Islamic Tradition. Chicago: University of Chicago Press.

İnalcık Halil (1958). "Osmanlı Padişahı". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. S:13/4, s. 68-79

Kâtip Çelebi (1982). Bozuklukların Giderilmesinde Tutulacak Yollar, haz. Ali Can, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kınalızade Ali Efendi (2013). Devlet ve Aile Ahlakı. İstanbul: Tutku Yayınevi.

(2009). Kur'an Mesajı. Çev. Muhammed Esed. İstanbul: İşaret Yayınları.

Lakhsassi, Abderrahmane (2007). "İbn Khaldun". haz. Seyyed Hossein Nasr ve Oliver Leaman, History of Islamic Philosophy. Londra ve New York: Routledge.

Leder, Stefan. (2015). "Sultan rule in the mirror of medieval political literature". haz. Nequin Yavari ve Regula Forster Global Medieval: Mirrors for princes revisited. Harvard: Harvard University Press.

Mustafa Naima Efendi (2007a). Tarih-i Naima. Cilt 1 haz. Mehmed İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mustafa Naima Efendi (2007b). Tarih-i Naima. Cilt 5 haz. Mehmed İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mustafa Naima Efendi (2007c). Tarih-i Naima. Cilt 6 haz. Mehmed İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Okumuş, Ejder (2009). Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun. İstanbul: İz yayınları.

Schmidt, Jan (1991). Pure Water for Thirsty Muslims, a Study of Mustafa Ali of Gallipoli's Kühü l-Ahbar. Leiden: Het Oosters Instituut.

Semah, David (1977). "Rawdat Al-Qulub by Al-Şayzaria, A Twelfth Century Book on Love". Arabica. S. 24/2, s. 189-206.

Şeker, Mehmet Fatih (1995). "Political View of Ali: Evaluation of the Work of Ali Socalled 'Fusul-i Harj u Naqd'". haz. Daniel Panzac, Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960). Paris: Peeters.

Şeyzeri, Ebü'n-Necîp Celâleddin (2013). Nechü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk – Siyaset Stratejileri. Çev. Nahifi Mehmed Emin Efendi. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Thomas, Lewis V (1972). A Study of Naima. haz. Norman Itzkowitz, New York, New York University Press.

Uğur, Ahmet (2001). Osmanlı Siyaset-Nameleri. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Ülken, Hilmi Ziya (1957). Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İbn Haldun'un Devlet Felsefesinin 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Düşünürleri Üzerindeki Etkisi

Yıldız, Mustafa (2010). "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi. S.10, s. 25-55.